

Микола Тимошик

«ЧЕРНИГОВСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ» ПРО ВІДНОВЛЕННЯ ВОЛОСНОЇ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ЧЕРНІГІВСЬКИХ СЕЛАХ ВІД СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовані офіційні та редакційні публікації на сторінках газети «Черниговские губернские ведомости», у яких йшлося про першу адміністративну реформу після відміни 1861 року кріпосного права та створення у чернігівських селах волосної системи місцевого самоврядування. Фактичний матеріал висвітлюється на прикладі Володзьково-Дівичької волості Ніжинського повіту, куди входили три села, – Володзькова Дівича, Данина та Шатура.

Подаються кількісні та якісні характеристики всіх шести волостей Ніжинського повіту.

Розповідається про те, як формувалося перше волосне правління, як проходив перший спільний сход мешканців трьох сіл.

Наводяться статистичні дані про соціальний стан мешканців сіл, кількісний склад населення, земельні володіння селян у розрізі кожної сільської громади. Характеризується мережа хлібних комір, гамазеїв і крамниць у розрізі кожної волості повіту. Окремо йдеться про порядок оформлення селянами казенних паперів.

Ключові слова: «Черниговские губернские ведомости», волость, сільський сход, сільський голова, мировий суддя, волосне правління, Володзькова Дівича, Данина, Шатура.

Волость – давній термін, який віднаходимо ще в староукраїнській мові XI-XIII століть. Він визначав низову адміністративну одиницю, яка існувала в Київській Русі. Волость складалася з кількох громад на чолі з *волостителем*. Центром волості був звичайно пригород. Із занепадом давньоукраїнської держави ця назва на певний час вийшла з ужитку.

Після скасування 1861 року кріпосного права уряд Російської імперії відновлює волосне управління, що визначало самоуправну одиницю з кількох сільських громад з обмеженими адміністративними і судовими компетенціями. На чолі волості стояло волосне управління, яке складалося з волосного старшини, сільських старост, збірщиків податків і волосного писаря. Ліквідовані 1923 року. Радянська влада замінила волості районами в 1924-1925 рр. [1].

Офіційне періодичне видання «Черниговские губернские ведомости», що виходило друком у Чернігові упродовж 1838–1918 років, ґрунтовно висвітлювало процес становлення волостей у краї. За допомогою публікацій цієї тематики спробуємо відтворити окремі картинки цього процесу.

Сход у Данині з участю мирового судді

Ранньої травневої пори 1867 року Данину облетіла коротка й загадкова звістка: «Мировий суддя в Данині! Скликає сход села!»

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережевих видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

Відколи після царського указу 1861 року данинці з «підданих князя Голіцина» стали іменуватися «селянами-власниками», сход села з участю високого начальства «аж із самого повіту» скликався тут удруге. Призвідцем першого, рівно п'ять літ допіру, виявився отой царський указ про даровану волю від поміщиків та віддавна обіцяну землю.

Чому цей, другий, сход мусив бути таким спішним, у селян від здогадок аж лоби впрівали? Бо й насправду, коли таке було, щоб по обіді посильний із Ніжина з високим начальником казенною кінкою на небачених дрожках приїхали в село на ночівлю, а завтра зранку всім веліли на церковному майдані стрітися. «Чи не війна, бува, почалася?» – питали насторожено одні. «А, може, холера знову десь із-за Чернігова всіх підряд починає косити», – роздумували гірко інші.

Зранку на майдані люду – мов бджіл біля розбурханого вулика. Хіба лиш безпомічні старі та немовлята з матерями при домівках лишилися.

Та й важливе ж діялося на тому сході. Найперше, незвичне досі, – обирали сільського голову.

Раніше в селі староста був за старшого. Проте, за умов, коли поміщик у селі беззастережно вважався над усіма панами пан, роль цього виборного чоловіка не була такою важливою у селі – він сприймався таким собі посередником, через якого начальство з повіту передавало громаді чергові вказівки. Інша справа тепер має бути з головою, обраним із числа знаних і шанованих з-поміж односельців. Раніше, голосно казав при всій громаді мировий суддя, у селі все пан вирішував, а тепер має бути над всіма вами старшим голова, якого самі ж і обиратимете; а як не сподобається своїми діями, самі ж і зніматимете. «Скоро і писар, і суд, і збір податків, – усе під боком буде, – продовжував дивувати усіх присутніх приїжджий російськомовний високий чин. – А щоб усім стало зрозумілим, як будете починати життя по-новому, маєте всі, разом із шатурянами, цієї суботи приїхати під обідню пору на майдан Володькової Дівиці, на спільний великий сход».

Намальована вище данинська картинка з незвичним і загадковим сходом, результати яких породжували більше запитань, ніж відповідей, повторювалася в усіх селах Чернігівської губернії у часовому проміжку від 20 квітня по 10 травня 1867 року. Саме такий термін зустрічей посланців повітової влади з мешканцями кожного села був визначений губернським начальством на основі царського указу, який спустили з Петербурга в усі губернські центри і який до Чернігова надійшов чомусь із запізненням.

Нова адміністративна карта повіту

Повний виклад рішення Чернігівського губернського у справах селян присутствія за номером №377 від 8 квітня 1867 року, що породило таке поживлення й насторогу в селах через поспішність його виконання, віднаходимо у спеціальному додатку до числа 16 «Черниговских губернских ведомостей» від 16 квітня того ж року. Цей офіційний документ, що за обсягом зайняв дві шпальти великого формату газети, називався «Про запровадження волосного управління та розподіл сіл за волостями» [2].

У його 25 пунктах детально виписаний порядок проведення сільських сходів та виборів на них сільських голів, а також порядок проведення волосних сходів та формування на них органів місцевого самоуправління – волосного голови, писаря та суду.

Аналіз цього документа дає можливість відтворити в деталях перший від часів Козацької держави волосний сход як початок утілення адміністративної реформи, на яку відважився піти російський царський уряд після знесення кріпосного права.

Перед тим, як з найбільшою ймовірністю відтворити організований владою такий важливий захід в одній із новоутворених волосних «столиць» – Володьковій Дівиці, ознайомимося із змістом рішення про розподіл сіл за волостями. Відповідно до нього, в Чернігівській губернії створювалися 168 волостей, які, в свою чергу, об'єднувалися в мирові дільниці й підпорядковувалися повітовому управлінському органу. По Ніжинському повіту це виглядало так: усі села поділялися на дві мирові дільниці, що формувалися з двох географічних зон, – північної (Вертіївська дільниця) та південної (Носівська дільниця). Цікаво, що Ніжин як давній адміністративний і культурний центр на початку полку, а згодом – повіту, цього разу увійшов до Вертіївської дільниці і був ще й центром окремої, Ніжинської, волості. Кожне село входило до певної волості, яких у повіті утворювалося 12. Назвемо їх.

У Вергіївській дільниці – шість волостей: Вергіївська, Дрімайлівська, Ніжинська, Плосківська і Талалаївська.

У Носівській дільниці – також шість: Володьково-Дівицька, Галицька, Лосинівська, Макіївська, Монастирищенська і Носівська.

Данина й Шатура, отже, разом із Володьковою Дівицею, мали від тої пори й на багато літ наперед складати окрему низову адміністративно-управлінську одиницю Російської імперії – Володьково-Дівицьку волость.

З огляду на те, що цей рідкісний документ, про який ідеться, визначав подальшу докорінну зміну адміністративного управління населеними пунктами і є фактично невідомим для дослідників, краєзнавців та вчителів, назвемо структуру тих волостей, села яких примикають до околиць Данини й Шатури, зокрема, «рідного» данинцям за радянських часів Лосинівського району.

Талалаївська волость була утворена із сіл: Талалаївка, Кунашівка, Пашківка, Дорогинка, Валентіїв, Синдарівське та Хвилівське.

Лосинівську волость складала: Лосинівка, Леонідівка, Богданівка, Вікторівка, Липське, Обсирівське.

Галицьку: Галиця, Сальне, Шняківка.

Макіївка ставала центром вирішення усіх життєво важливих питань для мешканців Ганнівки, Терешківки, Степанівки, Татарівки, хутора Калинівки.

Як формувалося перше волосне правління

А тепер уявно перемістимося на просторий майдан Володькової Дівиці середини XIX століття у тому її місці, де головний битий шлях із Ніжина на Козелець у центрі села розділяється на два широкі рукави: на південь – до Данини й на захід – до Носівки. Стільки люду, коней, возів, такого різновікового та різностатевого повноголосся, такої яскравості й строкатості в святочних строях це село не знало досі ніколи. За приписом мирового посередника, який тут господарював уже три дні до початку сходу, сюди мало з'явитися не менше двох третіх дорослого населення данинців, шатурян та самих дівичан. Якщо б виявилось після ретельного перерахунку менше, такий сход вважався неправомочним.

Ще задовго до початку обідньої пори ставало зрозумілим, що так званого кворуму, за наявності якого ретельно стежила губернія, тут буде безумовно дотримано. Привчені віддавна до слухняності селяни не могли зігнувати вказівкою прибути у Володькову Дівицю ще й тому, що були не стільки залякані, скільки заінтриговані виступом мирового посередника на сільських сходах напередодні, бо на багато запитань чули у відповідь одне: про все детально довідається в Дівиці – мусите всі там бути.

Новообраних сільських голів зобов'язали прибути сюди ще зранку. На подвір'ї просторої нежиллої сільської хати при дорозі, що наспіх була облаштована під тимчасову адміністрацію волості, вже стояли «зі штиками до ноги» при виконанні своєї служби два формені чини, прислані напередодні з повітового поліцейського управління. За вимогою з губернії, це мали бути сам повітовий справник чи його помічник та помічник станового пристава. У самій же хаті мировий посередник зранку приймав від авторитетних посланців Дівиці, Данини та Шатури підготовлені ними письмові дані, що стосуються дорослого населення, стану громадського господарства, обсягу грошових сум і адміністративного управління тих сіл, які складатимуть волость.

Рівно в полудень помічник станового пристава, споряджений у форму святочного дня, піднявся на задалегідь виготовлене для цієї okazji в центрі майдану дерев'яне підвищення-сцену, на якому був прикріплений штандарт із зображенням імператора Олександра II, й засурмив окремо на кожен із чотирьох боків усієї округи. Народ затих, очікуючи виходу наперед очі мирового посередника – він мав вести зібрання.

Найперше, уповноважений владою високий начальник оголосив про кількість прибулих на загальний сход окремо по Володьковій Дівиці, Данині та Шатурі. Та кількість була достатньою для того, щоб сход цей вважався правним. Далі зачитав рішення губерньського правління, прийняте на основі царського повеління, про поділ сіл губернії на волості та про утворення з трьох сіл повіту, що розташовані поруч (Володькова Дівиця, Данина й Шатура), нової волості.

Окремо мировий посередник розтлумачив сходу пункт урядового рішення про

можливу незгоду якогось села входити до призначеної згори волості та обирати іншу. Якщо б до цього дійшло, наголосив він, то таке село мало б надати письмове рішення всього сходу з підписами кожного його мешканця. Проте остаточне рішення про вихід з волості має приймати спеціально скликаний сход всієї волості. Коли таке клопотання приймалося, то воно мало бути передане через мирового посередника на розгляд і прийняття остаточного рішення губернським правлінням.

Нааявність у царському рішенні нібито демократичного пункту про можливість виходу якогось села з волості та приєднання його до іншої нагадує такий же пункт із бюлетеню всесоюзного референдуму, проведеного за ініціативою першого й останнього президента СРСР Михайла Горбачова напередодні остаточного розвалу цієї країни 1991 року, про можливість виходу якоїсь союзної республіки з цього державного утворення. Пункт цього документа спеціально було сформульовано таким чином, що зреалізувати його на практиці одним із суб'єктів договору було неможливо.

На пункті царського указу про право окремо взятого села вийти з волості тут наголошую спеціально, бо через багато літ, уже за інших політичних реалій, віддавна звиклі до власного отаманства данинці вирішувати скористатися з цього права й спробують створити в своєму селі окрему волость. Та про цей, досить рідкісний і фактично невідомий, історичний факт, йтиметься пізніше.

Далі на володьково-дівичькому майдані ставало ще цікавіше: належало вирішити, де буде центр волості та вибрати волосне правління. Йшлося про незнані досі в краї посади волосного голови, його помічника, секретаря волості, збирачів податків, засідників (посадників) волосного правління та суддів волосного суду.

Якщо із вибором центру суперечок не виникло (Володькова Дівича по праву претендувала на роль «столиці» – як колишнє самоврядне сотенне містечко вільних, а згодом і реєстрових козаків за часів Української козацької держави та найбільше село округи), то з розв'язанням наступних питань між тісно посталими вперемішку найближчими земляками градус емоцій помітно підвищувався. Кожне село, незважаючи на оголошений мировим суддею представницький принцип за співвідношенням до кількості виборців у громаді, прагнуло бачити в начальстві більше «своїх». На жаль, віднайти документ, у якому зазначалися б прізвища й географічне походження обраних до керування волостью, не вдалося. Однак можна припустити, що те перше волосне правління справді обиралося громадою хоча й непросто, але все ж у демократичний спосіб, бо заготовлених наперед списків тоді ще не вміли робити, а про спосіб наперед домовлятися просто не знали.

Це, виборне, питання порядку денного насправду забрало найбільше часу. Адже громада мала не просто висунути й затвердити загальним голосуванням кандидатури, а й почути про головні біографічні й людські характеристики претендента: освіта, місце проживання, чи раніше обирався громадою для виконання якоїсь важливої громадської справи та як до того відносився.

І останнє питання сходу, до якого селяни поставилися з особливою увагою й насторогою: ознайомлення з різного характеру та призначення повинностями у грошовій та натуральній формі, яке кожне сільське товариство мало відтепер сплачувати лише у волость за двома видами платежів: державними та земськими. До перших відносилися зокрема внески за користування землею, хлібоздача; до других – внески на утримання волості, оплата послуг писаря й суду та різні штрафні кошти.

Про конкретні суми поки що не йшлося. Як пояснив мировий посередник, вони будуть визначатися на основі поданих упродовж місяця до волості сільськими головами остаточних даних про кількісні та якісні характеристики кожного селянського господарства й громади в цілому. Після ретельної перевірки волосним правлінням цих даних розрахунки конкретних сум окремо буде внесено волосним писарем до Загальної основної книги нової волості. Окремо буде заведена так звана хлібна книга: волость віднині мала контролювати й звітувати перед державою про кількість хлібних запасів та стан їхнього зберігання у кожному сільському товаристві. Для цього їм було рекомендовано створити на місцях громадські хлібні комори, гамазеї та крамниці.

Місія мирового посередника зі створення та організації роботи волості, згідно з приписами аналізованого документа, мала закінчитися двома його важливими підсумковими справами:

а) складанням на ім'я начальника губернії Акта, в якому детально описувався стан виконання всіх пунктів документа та вказувалося на труднощі й проблеми, що виникали під час його виконання;

б) замовленням і доставкою до волості прошнурованих дохідних та витратних книг, а також печатки волості, казенних бланків для виконання функцій старости, писаря й суду.

...Під вечір переповнений до краю володьково-дівичький майдан поступово порожнів. В усі його боки витягувалися валки з підводами та стомленим від незвичної балачки й емоцій пішим людом. Найдовше вилюдноювався данинський тракт. Зазвичай, як це бувало в ярмаркові дні, немало данинців і шатурян відвідували дівичьких родичів, чаркувалися в тамтешньому шинку, продовжуючи обговорювати події небуденного дня, що минав.

«Щоб так, як і в людей»

Незабаром, по завершенні волосних сходів, Ніжинська повітова земська управа стала приймати від кожної волості перші своєрідні статистичні дані, в яких містилися відомості про кількісний і маєтний стан сільських товариств козаків та селян усіх найменувань у повіті. Дані ці пізніше були опубліковані у спеціальному додатку «Черниговських губернських ведомостей» від 19 травня 1868 року [3].

Сухі цифри із цього невідомого досі офіційного документа можуть дати сучасному читачеві немало цінної інформації про те, якими були наші села за часів ствердження в краї волосного правління. Маємо також можливість з'ясувати, чи життя оремо взятої Володьково-Дівичької волості чимось відрізнялося від інших, чи було «таким, як і в людей». Вираз «щоб так, як і в людей» (отож, аби було не гірше від інших: у побуті, харчуванні, одязі тощо) був досить поширеним у багатьох домівках краю. Його автор не раз чув у Данині аж до кінця 70-х років минулого століття.

Варто наголосити, що після скасування кріпосного права ці цифри, якими оперує автор, – чи не перші офіційні дані про те, скільки «ревізських» душ мешкало у селах, до якого соціального стану вони належали, у скількох садибних дворах вони розміщувалися, скільки десятин землі належало селянам-власникам, якою землею з колишніх поміщицьких володінь тепер розпоряджалася сільська громада. Отож у конкретиці цих питань і варто подати загальну характеристику Володьково-Дівичької волості.

На початку – *про соціальний стан* мешканців сіл. З огляду на те, що Володькова Дівича за доби козацької України та й у перші десятиліття перебування її в складі Росії тривалий час була місцем формування й осідку окремої козацької сотні Ніжинського полку, тут віддавна селилися ті козаки, які після тривалих військових походів вирішували заводити сім'ї та займатися сільським господарством. Такі кріпаками ніколи не були, панові не підкорялися. На власні земельні наділи вони мали охоронні гетьманські грамоти, за якими їхня земля не перепродавалася, а лиш переходила у спадок. На початок другої половини ХІХ століття козаки на Лівобережній Україні все ще становили відчутний прошарок сільського населення. Так, у Володьковій Дівичі із 1772 душ дорослого населення козаків і казенних (державних) селян мешкало 506 – майже третина. Інші 1266 відносилися до категорії селян-власників [4].

Натомість, у Данині й Шатурі ні козаків, ні державних селян (ті, хто перебував на державній службі) вже не було. Для Данині такий факт є несподівано дивним, адже з архівних документів дізнаємося, що через наявність при цьому селі багатого хутора потомка колишнього українського гетьмана Тараса Трясила відставного корнета Івана Тарасевича тут віддавна існував козацький прошарок. Куди він подівся після 1861 року – з'ясувати не вдалося.

Тепер про *кількісний склад населення*. Усіх дворів у Володьковій Дівичі налічувалося 673 (з них козацьких – 167). Доросле населення, разом із козаками, казенними селянами та селянами-власниками тут становило, як уже зазначалося, 1772 душі. Другим за величиною населеним пунктом волості була Данина: 294 двори, в яких мешкало 718 чоловіків і жінок (всі мали статус селян-власників). Шатура виглядала помітно меншою: дворів 172, селян-власників 482 душі.

Що ж із *земельними володіннями* селян у розрізі кожної сільської громади? Маєтності волосного села складалися із козацьких володінь (466 десятин) та наділів

селян-власників (1898 десятин 605 сажнів). Усього за цим селом числилося понад дві з половиною тисячі десятин орних земель і пасовищ. У розпорядженні данинців було близько півтори тисячі десятин. У шатурян – майже на третину менше: 1021 десятина 675 сажнів. Загалом у волості, разом із козаками, мешкало близько трьох тисяч ревізьких душ (це без урахування неповнолітніх), у власності яких було 4417 десятин 873 сажні земель.

Про те, що населення Володьково-Дівицької волості було не з бідніших, свідчать дані про хід реалізації контрамарок Ніжинської повітової земської управи за 1869 рік. Контрамарки – це своєрідна лотерея як форма займу вільних коштів, залучуваних державою на соціальні потреби. Справа ця була добровільною, хоч і не без адміністративного примусу. Селяни краю відносилися до неї по-різному. Так, упродовж 1870 року населення волості придбало 126 контрамарок на загальну суму 94 рублі 50 копійок. У розрізі сіл маємо такі дані: Володькова Дівиця – 93 марки на суму 69 рублів 75 копійок, Данина – 18 марок і 13 рублів 50 копійок, Шатура – відповідно 15 і 11,25 [5].

З'ясувати, багато це чи мало, можемо, порівнявши ці дані з іншими волостями носівсько-лосинівського куща. Так, у Талалаївській волості було поширено 65 марок, Носівській – 59. А от найбіднішими (або найскупішими) виявилися Макіївська та Галицька волості. Селяни першої спромоглися купити 6 марок на 4,50, а другої – всього 3 марки на суму 2 рублі 25 копійок (Там само).

Ці дані також можуть засвідчувати і загальний рівень соціальної активності мешканців того чи іншого села, і рівень організаційної діяльності самого волосного правління, його довіри серед населення.

Щоправда, треба мати на оці й загальну кількість населення сусідніх волостей. Ці дві волості, названі вище «скупими», були найменшими в повіті. У Галицькій налічувалося 1836 ревізьких душ, у Макіївській – 2010. Приблизно така ж кількість дорослого населення була в Лосинівській волості (2093). Володьково-Дівицька з її населенням у 3271 душа розміщувалася за цим показником всередині списку волостей повіту. Найбільша кількість ревізьких душ числилася, звісно, за Ніжинською (5693) та Носівською (5264) волостями. За ними йшли Вертіївська (4183) та Талалаївська (3717) волості. Це – дані за 1870 рік [6].

Хлібні гамазеї та крамниці

Ще за одним характерним показником можна говорити про рівень господарювання та стан виконавської дисципліни у волостях. Як пригадуємо з інформації про волосний сход, окремим пунктом його рішення було нагальне створення на місцях хлібних комір, гамазеїв та крамниць із метою безумовного збереження в належних умовах хлібних запасів та своєчасного продажу їх державі.

Як це рішення було виконане через два з половиною роки опісля? Подана на сторінці «Черниговских губернских ведомостей» таблиця під назвою «Відомість про стан хлібних магазинів по Ніжинському повіту» містить цікаву інформацію для аналізу. На кінець 1869 року в повіті налічувалося 43 хлібних магазини та 14 громадських комір для зберігання зерна. У розрізі волостей це виглядає так. Найбільше хлібних магазинів було, як не дивно, в Талалаївській (12), Вертіївській (7) та Володьково-Дівицькій (6) волостях. А от у Ніжинській волості, без урахування, звичайно, міста Ніжина, їх налічувалося лише п'ять. По чотири такі магазини відзвували з Носівки, Лосинівки, Галиці. Й лише один хлібний магазин спромоглися відкрити у Макіївській волості.

Строкатішою виглядає картина із створення комір для збереження хлібних запасів громади. Якщо в Ніжинській волості було вісім таких комір, у Вертіївській – п'ять, Володьково-Дівицькій – одна, то в Носівській, Лосинівській, Талалаївській, Макіївській, Галицькій – жодної [7].

Що ж до перших крамниць у Данині й Шатурі (а були вони, найімовірніше, саме хлібними), то час їх відкриття можна пов'язувати саме з цим періодом – 1868 чи 1869 роками.

З наявних на ту пору у волості п'яти хлібних магазинів (а це фактично на три села, не беручи до уваги хуторів), що засвідчує офіційний документ, по одному в Данині і Шатурі таки були напевне. Щоправда, старожили цих сіл не втримали в пам'яті переказів від своїх пращурів про місця розташування цих крамниць, про загальний

їхній вигляд, та й про те, чи відрізнялися ті громадські буханці за формою та смаком від пухких і великих домашніх паляниць. До слова, таких щотижня по п'ятницях аж п'ять витягувала колись моя мати з печі. І вони ледь вміщувалися на довгому ослоні, покритому домотканим рушником.

У поданій на сторінках офіційної російськомовної крайової газети «Черниговские губернские ведомости» інформації про наявність на початок другої половини XIX століття у розрізі волостей Ніжинського повіту відповідної кількості пунктів зі збереження та реалізації хліба їх названо хлібними магазинами. У наших же селах цей заклад віддавна називали *крамницями*. Побутування тут чужого для українців терміна «магазин» запровадили пізніше більшовики, гвалтуючи на московський лад і прадавню українську народну мову селян.

Найдавніша з таких крамниць у Данині стояла правобіч від церкви. Неподалік цього місця тапер стоїть «ожидалка» – цегляний павільйон зупинки автобуса, що тричі в день курсує між Шатурою і Ніжином. Чи не до кінця 60-х років минулого століття тоді дерев'яна приземкувата хатинка виконувала господарського або, як казали в селі, «залізного магазину»: тут продавалися потрібні в господарстві різноманітні деталі з металу, які не могли виготовляти місцеві ковалі в своїх кузнях (скажімо, цвяхи, шурупи). Завозили сюди й каганці, скло для вікон, ланцюги для припинання на пасовищах коней та телят, цинкові відра і ночви тощо.

Ще в цьому місці велася активна торгівля керосином. Електричне світло від кол-госпного двигуна, яке з'явилося по вулиці Шинковій на початку 60-х, не доходило на інші сільські вулиці через малу потужність того двигуна. Тому селяни й надалі, як і до війни, освітлювали у вечірню пору свої хати каганцями. Обіч цієї крамниці, ближче до «ожидалки», тулилася дощата, ще нижча, прибудова. Там, у заглибленій до півметра копанці, містився металевий чан, куди з привезеної «з города» машини виливали через шланг керосин. Прибуття, десь раз у місяць, цієї машини було для всього села подією. Ще не встигав водій прилаштувати авто до крамничної прибудови, як тут ураз виростала на очах черга. Спочатку, уздрівши «керосинку», з каністрами, суліями та бідонами сюди поспішали господарі від сусідніх хат. А незабаром хвіст черги виростав за рахунок тих, хто добігав сюди зусібч. Люди купували цю цінну для побуту рідину «про запас», бо доставлялася вона в села в ту пору нерегулярно. Ще з дитячих літ запам'ятав, як журилися батьки та сусіди, коли подовгу в «залізній крамниці» не було керосину.

Що ж до Шатури, то перша тамтешня сільська крамниця, чимось схожа на данинську (складена з деревних зрубів, не білена), стояла там лівобіч на півдорозі від школи до сучасного центру села з його старим клубом. Вона була універсальною, бо вміщувала на своїх кількох полицках усього потроху – від хліба до відер. І керосин так само – збоку. Найбільшою втіхою автора цих рядків тих дитячих літ, проведених у бабусі по батьковій лінії, Олени, що мешкала в Шатурі, була її загадково-усміхнена фраза: «А чи не піти нам, внучку, до крамниці?» Чи ж можна було знехтувати такою заманливою пропозицією? Адже вона гарантувала появу в моїй жменьці двох-трьох тверденьких і солоденьких карамельок – кілька копійок на це бабуся завжди тримала в припасі для свого улюбленого внука. (Такий рідкісний на ту пору делікатес, як цукерки, у сільських крамницях продавали поштучно).

Казенний папір від волосного писаря

А от те з важливого, чого в селі не можна було ніде й ні в кого придбати, то це казенні папери. Цупкі, форматом 32 на 42 сантиметри, з водяними знаками, що дивовижно спливали перед очима у вигляді символу Російської імперії – двоголового орла. Його можна й тепер чітко розглянути, коли піднести цей папір ближче до джерела світла. Форми-заготовки для друкування такого паперу віддавна були в ходу в друкарні Києво-Печерської лаври, а сам папір виготовлявся в Пакулі, що неподалік від Чернігова. Там віддавна існувала знаменита на всю імперію папірня. За більшовицьких часів ця папірня прийшла в занепад, а те, на чому слід було друкувати газети, книги, бланки, відтоді стали купувати за кордоном.

Казенний папір і продавався, і заповнювався у волості, у волосного писаря. На прийом до цієї знакової на всю округу особи часто і данинці, і шатуряни вибиралися задалегідь.

У яких випадках це було? Передусім, коли житейські обставини спонукали продавати, купувати чи закладати землю, судитися, розділяти майно, дарувати, отримувати спадок, будуватися, звертатися зі скаргами чи різними чолобитними до вищестоячого начальства – волосного, повітового, губернського чи, може, й до Петербурга.

Переважно неграмотним селянам непросто було розібратися в тому, що і як слід було писати на тих «казенках». Тому писар ставав незамінним у цих справах. Варто було заплатити і за папір, і за послугу писаря, – тоді бажаний аркуш паперу, який давав можливість відкривати наступні двері начальственних кабінетів, незабаром опинявся в руках прохача.

Сам бланк актового паперу та його заповнення обсягом до двох сторінок щодо перелічених вище питань відносився до державних актів нижчого окладу і, за діючим тоді преїскурантом, обходився селянинові в 90 копійок. 40 копійок коштував сам казенний папір, у верхньому правому куті якого чітко виділялася відтворена друкарським способом кругла печатка з гербом і написом «Актовая бумага». Інші 50 копійок із цієї суми «тягнула» приклеєна марка. Цей преїскурант стосувався майнових оборудок, сума яких коливалася в межах від 50 до 1000 рублів. Коли йшлося про більші суми, вартість актового паперу та марки помітно зростала.

Для створення документа на актовому папері були важливі три речі: чорне чорнило, каліграфічний почерк писаря, відповідна стилістика тексту, який тепер у науці називається офіційно-діловою мовою.

З огляду сьогодення цього дня незвичною видається стилістика таких текстів. У ній – дух епохи, яка безповоротно відійшла, але багато в чому може бути для сучасників не лише пізнавальною, а й повчальною.

Подаю для прикладу витяги одного з документів щодо земельного питання, який створювався волосним писарем у Володьковій Дівиці понад сто років тому. Текст подається в перекладі з російської:

Тисяча дев'ятсот дев'ятого року Травня двадцять третього дня. Ми, що нижче підписалися, Чернігівської губернії Ніжинського повіту Володьково-Дівицької волості селяни-власники села Данини: з одного боку – Хома Лаврентіїв Татаренко, а з іншого боку – Петро Семенів Мозговий, уклали між собою даний договір в нижче наступному. –

1. Із нас я, Хома Татаренко, через борги закладаю йому, Петру Мозговому, одну і дві десяти десятини, тобто 1200 квадратних сажнів орної землі, яка дісталася мені, Татаренку, та земля у спадок від покійного мого батька Лавренія Матвіїв Татаренка, а батьку – від колишнього власника князя Голіцин за викупним договором на рівних з іншими селянами Данинського товариства, якої викупний платіж за височайшим Маніфестом у 1906 році сплив, яка знаходиться під посівом у цьому 1909 році під житом в урочищі під с. Шатурою, поряд із землею, з одного боку – селянина-власника с. Данини Миколи Гр. Калюжного і з другого боку – мене ж, продавця, Хоми Татаренка.

2. За цю уступку він, Мозговий, сплатив цього числа йому, Татаренку, готівковими коштами шістьдесят (60) рублів – цією землею він, Мозговий, має користуватися наступного 1910 року під яровий посів і володіти нею до повернення взятих мною, Хоמוю Татаренком, у його, Петра Мозгового, вище зазначених шістьдесят (60) рублів, але в будь-якому випадку не менше ніж на три роки, тобто до 1915 року.

3. За ці вище названі десятини мирські казення і державні збори покладаються платити на мене, продавця, Хоми Татаренка.

4. Я, Петро Мозговий, на все вище прописане в 3-х пунктах цього договору виявляю свою повну згоду і зобов'язуюся виконати його сповна.

В чому обидві сторони розписуються

Хома Татаренко – Петро Мозговий.

При складанні цього договору свідками були і свої підписи поставили селяни села Данини:

Мартин Федорів Авраменко.

Андрій Данилів Дворський.

Павло Максименко [8].

Нині, коли в Україні почала здійснюватися давноочікувана адміністративна реформа, півторастолітня практика об'єднання сільських громад у волості може стати у добрій нагоді новочасним місцевим реформаторам.

1. Онацький Є. Мала українська енциклопедія. – В 16-ти кн. – Кн. 2. – Буенос-Айрес, 1949. – С. 14.

2. О внедрении волостного правления и распределении сел по волостям: Журнал заседания Черниговского губернского по крестьянским делам присутствия №377 от 8 апреля 1867 г. // Черниговские губернские ведомости (Прибавление к ч. 16). – 1867. – 8 апр. – С. 57–58.

3. Ведомость о сельских товариществах... // Черниговские губернские ведомости. – 1868. – №20. – 19 травня. – С. 81.

4. Там само.

5. Отчет Нежинской уездной земской управы за 1869 год // Черниговские губернские ведомости. Приложение. – 1870. – №5. – 1 февр.

6. Ведомость о состоянии хлебных магазинов по состоянию на 1 января 1870 г. // Там само.

7. Там само.

8. Долговое обязательство по закладке земли жителем села Данина Лаврентием Татаренко жителю села Данина Мозговому Петру от 23 мая 1909 года // Домашній архів автора. Папка «Данина».

Проанализированы официальные и редакционные публикации на страницах газеты «Черниговские губернские ведомости», в которых речь шла о первой административной реформе после отмены 1861 года крепостного права и создании в черниговских селах волостной системы местного самоуправления. Фактический материал подается на примере Володьково-Девичьей волости, в состав которой вошло три села – Володьковая Девича, Данина и Шатура.

Ключевые слова: «Черниговские губернские ведомости», волость, сельский сход, сельский голова, мировой судья, волостное правление, Володьковая Девича, Данина, Шатура.

Mykola TYMOSHYK

“CHERNIGOV PROVINCIAL BULLETIN' ABOUT THE REVIVAL OF VOLOST SYSTEM OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE VILLAGES OF CHERNIHIV REGION IN THE SECOND HALF OF THE XXth CENTURY

Articles of newspaper «Chernigov Provincial Bulletin» which dealt with the first administrative reform after the abolition of serfdom in 1861 and the introduction of volost system of self-government were analyzed. The factual data are grounded on the archives of Volod'kovo-Divytska Volost, which contained three villages-those of Volod'kova Divytsa, Danyina and Shatura.

Quantitative and qualitative characteristics of all the six volost of Nizhyn district are presented. The article tells about the way the first self-government was formed and about the organization of the first meeting of three villages.

It also presents statistic data about social status of peasants and their property in terms of land. The article characterizes the network of granaries, shops in each volost.

Special attention is paid to the way peasants dealt with official papers.

Key words: «Chernigov Provincial Bulletin», volost, village meeting, Justice of the Peace, volost government, Volod'kova Divytsa, Danyina, Shatura.